

Корнійчук Валерій Семенович — доктор філологічних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка

**З «КОМІРНОГО» — НА «ПОКУТТЯ»
УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ
(НАРОДНІ БАЙКИ
В РЕЦЕПЦІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА)**

Жодна з фольклористичних праць Володимира Гнатюка не пройшла такий тернистий шлях до читача, як «Українські народні байки (звіриний епос)», опубліковані 1916 року в «Етнографічному збірнику НТШ» (т. XXXVII–XXXVIII). Перша світова війна, «ворожа інвазія» й захоплення російською армією Львова, заборона будь-яких проявів українського національного життя, вимушений півторарічний побут у глухому гірському закутку, довга недуга автора й упорядника на цілих два роки припізли вихід цієї книги. Ідея видрукувати окрему збірку народних байок виникла, очевидно, після появи праці Владіміра Боброва «Русскія народныя сказки о животных. Изслѣдованіе» (1909) [2], бо в рецензії на це дослідження В. Гнатюк писав про назрілу потребу «видання корпусу байок, якого доси нема, мабуть, іще у жадного слав'янського народа» [7, с. 207]. Як свідчив Микола Мушинка, з подібною пропозицією вчений неодноразово звертався до президії НТШ, однак завжди наштовхувався на вічну проблему Товариства — брак коштів. «Українські народні байки», які В. Гнатюк видав без будь-якої фінансової допомоги, стали справжньою подією в європейській фольклористиці. Професор Карлового університету в Празі Їржі Полівка назвав його працю «найвизначнішим збірником казок про тварин, яким не може похвалитися жадна слов'янська література та навряд чи в інших народів знайдеться щось подібне» [цит. за: 9, с. 87].

Справді двотомна збірка В. Гнатюка²⁰ — найбагатше у світовій фольклористиці наукове видання народних байок, що містить 400 сюжетних творів, 32 тексти з голосами звірів, основну частину яких записали І. Волошинський, П. Тарасевський, А. Онищук і сам укладач «на двох супротивних і крайніх полюсах нашої етнографі-

²⁰ З цього видання В. Гнатюк літературно опрацював кращі зразки тваринного епосу й опублікував їх під назвою «Народні байки» (Львів, 1918).

чної території — в Галичині й на Курщині». Для порівняння систематичний покажчик тем і варіантів східнослов'янських народних казок А. Смірнова налічував усього 62 російські, білоруські й українські байки [10], аналогічне видання фінського фольклориста Анті Арне обіймало 299 тем і сюжетів [3, с. VII]. При цьому, як зауважив учений у передмові «Деякі уваги над байкою», коли б замість чотирьох знайшлося десять записувачів, які, поділившись територією, обійдуть околиці, багаті на звірів, і пошукають там байки, то їхні «результати випадуць далеко красші від наших» [3, с. VIII].

В. Гнатюк услід за І. Франком розглядав байку як окремих, самобутній жанр народнопоетичної творчості, що перебував, «немов та дівчина замура все в куті», «в комірні», на периферії казкової прози. Він прагнув побудувати для байок «окрему хатинку, вивести їх із кута, поставити на покутті та зробити їх самостійними господарями у фольклорі» [3, с. VIII]. Тому вчений відмежовував байку від казки — фантастичного народного оповідання, скомбінованого з буденних і вигаданих мотивів буйною дитинячою уявою наївного та легковірного «первісного чоловіка». «В казці, — писав він, — повно чудесного елементу, який творить її основу й головну принаду. Коли б його викинено з казки, вона стратила би свій характер і перемінилася на новелю» [3, с. XIII]. Героєм казки завжди виступає лише людина, тваринний світ виконує допоміжну, службову роль. Звірі з'являються тоді, коли герой стає безпорадним і мусить до когось звернутися за допомогою. І тоді вони рятують його з біди й приводять до бажаної мети. У байках як народних оповіданнях, навпаки, «малюється не людський, але звіриний побут», тобто звірі появляються не епізодично, а діють виключно як центральні персонажі творів. Чоловік же в розвитку сюжетної лінії виступає спорадично як другорядна дійова особа. Саме цим народна байка відрізняється також від літературної, у якій люди, звірі, рослини і навіть мертві предмети «в однаковій мірі можуть говорити і ділати». Окрім того, літературний твір має здебільшого віршову форму, а фольклорний — прозову.

В. Гнатюк виділив три групи байок: епічні, дидактичні й сатиричні. Найдавніші з них — епічні твори «без домішки якого-небудь тенденційного елементу». Вони змальовують побут звірів, їхні відносини між собою, а також стосунки з людиною («Лев і осел, що удавав царя», «Хорий лев», «Дурний вовк», «Кінь і вовк», «Як лис учив вовка діставати рибу», «Панахида по коті», «Пімста звірів» та ін.). «Розумі-

ється, — пояснював учений, — що те життя прикрашується також фантазією, тому не все покривається воно з даними науки, зате ми знаємо, як уявляв собі його первістний чоловік і як уявляє собі його доси простий народ» [3, с. XIV]. Згодом епічне оповідання «почало прибирати тенденційну, дидактичну закраску», тобто життя звірів накладалося на життя людей з обов'язковим моральним повчанням («Танцюристий заєць», «Малпа і її діти», «Лев і миш», «Вовк і ягня», «Лис і квасний виноград», «Корова і вівця», «Свиня і кобець», «Когут і курка», «Качур і лисиця», «Муравель сильніший від орла» та ін.). Від усної дидактичної байки, що дала «спонуку письменникам до численних перерібок і наслідувань», і виник, на думку В. Гнатюка, власне літературний жанр, а не навпаки. Найпізніше утворилася сатирична байка, яка, уважаю дослідник, ще перебуває в стадії формування, підлягаючи «все новим перебіркам та новим наростам». Тому таких творів порівняно небагато («Звірі під панованем льва», «Як заяць шукав смерти», «Звірі як громадяни», «Птиці за панованя орла», «Ястріб війтом», «Чому йоржі втікають від великої риби», «Пчола і джміль» та ін.).

Учений підкреслював давнє походження байки, що могла зародитися лише на основі анімістичного світогляду людини, яка вважала звірів рівноправними учасниками первісного консорціуму. Оскільки всі фольклорні твори на відміну од писаної літератури зазвичай поставали на гарячих слідах події, «коли між простим народом був відповідний ґрунт для сього», то генеалогія байки сягає «на тисячі літ перед Христом». «Народній творець, — зазначав В. Гнатюк, — може переповідати твори з тих або й давніших часів, які переховалися в його пам'яті, але, коли творить, черпає лише з сучасности» [3, с. VII]. У новітній байці не знайшлося би рудиментів архаїчних уявлень, і «вона була би утворена на основі теперішнього світогляду народного».

Порівнюючи байки з казками та мітами, дослідник зазначав, що спільне в них те, що «всі сягають до глибокої старини і всі не витворюються тепер більше». При цьому всі казки мають мандрівне походження, і серед них немає жодної книжної. Заразом генезу байки й міта важко встановити через недостатнє вивчення цих фольклорних жанрів. «Первістний, примітивний чоловік, — писав учений, — переносив усі свої фізичні й умові прикмети на всю природу і на всі її прояви. На його погляд, уся природа жила і думала так, як він. Він не до-

бачував великої різниці між собою і звірами, хиба що до форми тіла та щодо сили. Всі звірі, а навіть неодушевлені предмети, склалися так, як він, із тіла й душі, так само думали, говорили, робили і т. д.» [3, с. XX]. Прадавня людина не вважала себе вищою від звірів, радше, навпаки, часто визнавала їх розумнішими, адже вони могли допомогти, дати слушну пораду, вирятувати з прикрих ситуацій. Однак, зауважував В. Гнатюк, «коли висший розум звірів пробивається лише в деяких оповіданнях, то повне зрівнане звірів із чоловіком у кождім напрямі видне майже у всіх» [3, с. XXVI].

Розмірковуючи над анімізмом — характерною прикметою первісної психології, — В. Гнатюк поділяв найдавніші вірування на дві групи: 1) ті, що стосуються «обсервованої природи» й 2) ті, що випливають із поклоніння душ. На основі першої категорії виникли тотемізм і фетишизм. Залишки тотемізму дослідник спостерігав у байках «Як чоловік жив із малпою», «Як жінка жила з медведями», «Медвідь пориває дівчину» тощо. Але фетишами, на його думку, звірі бувають рідко, найчастіше такими стають неживі предмети. Натомість віра, що душі померлих людей можуть переходити у звірів, породила такі явища, як метемпсихоз (реінкарнацію) й метаморфозу. Ці «культурні пережитки» стосуються не лише байок, а й казок, мітів та почасти інших народних творів.

У байках, наголошував фольклорист, тварини ведуть себе зовсім, як люди: вони також мають душу, працюють, думають, плачуть і сміються, здоровкаються при зустрічах, розуміються на титулах і віддають собі всякі почесні, знають Бога, Біблію, монастирі й храми, святих та їхні моці, ходять до ворожбитів, грішать, сповідаються й присягають, читають і пишуть, люблять красу, співають і танцюють, мають родину, женяться й навіть гуляють весілля та готуються до нього, як люди, займаються господарством, ходять до корчми, п'ють пиво й горілку, забавляються, голосують, вибирають царя, депутатів, війтів, суддів, урядників, міністрів тощо. «При читанню сих байок, — підмітив учений, — забуваємо часто, що маємо перед собою звірів, а думаємо, що се люди, які дістали назви звірів» [3, с. XLVI]. Учений також звертав увагу на мовлення звірів, які начебто знають дві мови: «людську і спеціальну свою; з людьми розмовляють вони, очевидно, людською мовою, бо інакше люди не могли б їх розуміти; між собою говорять своєю мовою, яку розуміють лиш деякі люди, втаємничені в неї...» [3, с. XLIII]. Характерно, що в розмовах, здебільшого в діало-

гах, звірі дуже часто вживають різноманітні народні приповідки. Люди також спілкуються зі звірами: з левом, слоном, мавпою, вовком, лисом, ведмедем, диком, зайцем, конем, псом, синицею, змією, вужем, з курми тощо.

В. Гнатюк не заперечував міграцію байкових сюжетів із локальним «забарвленням й наростами», однак відстоював і оригінальний характер подібних творів, що могли появитися «незалежно від себе і навіть рівночасно у різних місцях». Він звернув увагу на той факт, що звірі в українських байках покликаються на Святе Письмо Старого й Нового Завітів, чого, наприклад, не можна сказати про індійську байку, хоч форма залишається та ж сама. «З огляду, що в нашій мові нема ніяких ані старших, ані новіших перекладів східних байок, а навіть казок знайдеться лиш невелике число, — розмірковував дослідник, — треба припустити, що форма таких оповідань дісталася до наших байок зі сходу дорогою усної передачі. Се, одначе, не преюдикує ще питання про походжене й оригінальність байок» [3, с. XLVI]. Учений уважав, що тепер «нема вже такої основи, на підставі якої належало би якомусь одному народови приписувати виїмкову духову творчість, а відмовляти її иншим» [3, с. XLVI]. Правда, він погоджувався з думкою, що «може один народ перевисшувати другий народ і квалітативно, і квантитативно своєю народньою поезією і своєю духовою творчістю», проте немає жодного народу без власної поезії й творчості, а тому кожен із них, «від найкультурнішого до найпримітивнішого, заступлений у всесвітнім фольклорі» [3, с. XLVII].

Згадуючи найстаршу й найбільшу літературну збірку грецьких байок Езопа, В. Гнатюк стверджував, що «лише дуже незначний їх процент подибується між народніми байками, а величезна більшість зовсім незнана народови» [3, с. XLVII]. А тому він допускав, що й Езопові, і народні байки могли мати спільне джерело. Ті ж твори, які грецький байкар сам попридумував, не були, одначе, спопуляризовані, а відтак залишилися невідомі простому людові.

Як спостеріг учений, не всі представники фауни стали героями українського тваринного епосу, а з тих, що представлені в збірці, переважають птахи й ссавці, причому диких звірів значно більше, ніж домашніх. Найпопулярнішим серед них, безперечно, є лис. За ним ідуть вовк, заєць, ведмідь і лев. В. Гнатюк спростував думку про «неприродність льва у Європі», де насправді царем звірів був ведмідь, а «лев випер його в народніх оповіданнях під впливом писаної літера-

тури, в якій він займав усе почесне місце». Свою позицію дослідник аргументував тим, що на підставі байок цього не можна твердити, адже «оповідання про медведя визначаються зовсім іншим характером, як оповідання про льва. З них не можна викинути назви льва, поставити замість неї назву медведя і мати байку про медведя». Так само, продовжував він, «не можна чогось подібного зробити з байками, в яких виступає малпа, слонь, верблюд. Лише з байками про тигра можна би подібну процедуру перевести, бо в них нема нічого характеристичного для того звіра, без чого байка стратила би своє значінє» [3, с. XLIX].

Появу незвичних звірів в українському фольклорі В. Гнатюк пояснював двома чинниками: або наш народ колись пробував у тих місцях, де й вони, і зберіг про них пам'ять; або ж «байка привандрувала до нашого народа з тих країв, де живуть ті екзотичні звірі (і се дуже правдоподібне навіть тоді, коли ми в фольклорних збірках не подибуємо паралель до наших оповідань» [3, с. XLIX]. З домашніх тварин і птахів у збірнику зафіксовані пес, кіт, кінь, віл, коза, вівця, верблюд, свиня, когут, індик, качур, качка, гуска, гусак та інші. Водночас в усних народних творах зовсім відсутні такі характерні для наших широт дикі тварини й птахи, як олень (серна), борсук, дикий кіт, куниця, каня тощо. В окремі розділи згруповані також «повзуни» (вуж, змія, гадюка, полоз), земноводні (жаба), риби (щупак, йорж, сом, в'юн), «шкарарупники» (рак), «павуківці» (павук), комахи (пчола, муха, комар, овад, хрущ, муравель, блоха, вош). Найпопулярніший персонаж народної байки — лис, за ним ідуть вовк, заєць, ведмідь, лев, мавпа. Функціонування екзотичних образів у вітчизняному анімальному фольклорі вчений пояснював впливом мандрівних сюжетів, але висловлював і гіпотезу, що в далекому минулому наші предки проживали з такими звірами на спільних теренах.

В. Гнатюк критично оцінював праці зарубіжних дослідників тваринного епосу Я. Грімма, А. Важене, А. Вебера, Т. Бенфея, які, аналізуючи стародавні писемні твори Бідпая, Езопа, Федра та середньовічні поеми про звірів, майже не звертали уваги на усну прозу. Тим паче, західні автори не знали й ніде не згадували українську народну байку. Лише російські фольклористи іноді ототожнювали її з «русской сказкой».

Відкриваючи світові українську національну байку, В. Гнатюк сподівався, що вона «стане предметом окремих розслідувань» і змусить

учених «або окремо трактувати її нині, або позамінювати свої висновки». Він накреслив цілу програму студій над одним із найдавніших фольклорних жанрів, який «найсильніше відбився на писаній літературі». Майбутньому дослідникові необхідно «установити відношення усних байок до літературних перерібок, вказати зміни, яких вони зазнали протягом довгого життя та довгої вандрівки, вказати дорогу такої вандрівки», а також «справдити первісну основу і пізніші нарости, додатки та переміни». На жаль, ця програма так і залишилася не-реалізованою. Мало того, радянська фольклористика безпідставно асимілювала байку з казкою. Зокрема, Галина Сухобрус навіть використовувала дивний термін «казки типу байок», у яких «звірі часто поділяються на багатих і бідних, на гнобителів і гноблених». Такі твори висміюють «звірів-царів, міністрів, губернаторів, суддів» і, за словами дослідниці, «дуже дотепно, в алегоричній формі викривають гнобителів трудящих мас». Фольклористка, використовуючи характерні для тоталітарної епохи ідеологічні штампи, уважала, народні казки про тварин, «подібно до літературних байок несуть в собі певну тенденційність, скеровують увагу на реально-життєві факти соціальної несправедливості класово-антагоністичного суспільства, мають переносне значення» [11, с. 145].

Лідія Дунаєвська ототожнювала обидва жанри, коли писала в підручнику для студентів-філологів, що «В. Гнатюку належить перший окремий збірник казок про тварин «Українські народні байки» (Звіриний епос)» [5, с. 231]. Правда, вона тут же обмовилася, що упорядник у вступній статті «продемонстрував відмінності народних і літературних байок» [5, с. 231]. Згодом дослідниця цілковито змінила свої погляди на специфіку тваринного епосу, відмежовуючи байку від казки за певними ознаками: «Якщо казка — як алегорична, так і повчально-розважальна — *багатоепізодна*, то байка найчастіше розгортає *один епізод*, один випадок, факт. У казці діє група персонажів, які говорять, борються, хвилюються. Конфлікт казки будується на взаємодії їхніх стосунків. *Конфлікт у байці — це результат зіткнення двох прямо протилежних за характером образів*, до того ж один із них головний, другий — переважно коментує його вчинок» [6, с. 76].

Не бачив суттєвої різниці між казками й байками І. Березовський, уважаючи, що «багато залежить від майстерності оповідача, його особистих смаків та уміння подати казку чи байку слухачам». «Один оповідач, схильний до «моралізування», — писав фольклорист, — по-

дасть той чи інший факт з життя звірів у вигляді байки, завершивши її висновком. При цьому він подбає і про художню форму, надавши їй певної викінченості. Другий, більш схильний до епічної розповіді, розтягне цей факт на цілу казку, додасть чимало різних подробиць, часом і відхилиться від основної події, а завершить твір якимсь «загальним місцем», цілком полишивши «мораль» твору на розсуд і кмітливність слухача» [1, с. 31]. До речі, на роль народного оповідача при записуванні усних прозових текстів звертав увагу свого часу й В. Гнатюк: «Доброго оповідача можна порівняти з артистом-малярем, а злого — з малярем-богомазом. Як тут штука не винна, що до неї присусіджуються богомази, так і твори народної літератури не відповідають за те, що їх обезобразжують злі оповідачі» [4, с. VIII]. І. Березовський, позитивно оцінюючи збірку народних байок В. Гнатюка, водночас відзначив і деякі її недоліки. Так, на його думку, упорядник не критично поставився до окремих зразків, «про народність яких можна говорити лише умовно», адже «надто сильно відчувалося в них імпровізаційне начало». Непослідовним нібито виявився він і «трактуванні таких понять, як «казки про тварин» і «байки», що «вносило зайву плутанину в термінологію, утруднювало визначення жанрових рис даних різновидів казкової творчості» [1, с. 38]. Проте й сам І. Березовський не уникнув цієї суперечності, коли намагався з'ясувати деякі відмінності між обома жанрами. «У порівнянні з казкою — писав він — байка здебільшого невелика за розміром; увага оповідача тут зосереджується переважно на одному якомусь моменті з життя звірів; образи у байці більш абстрактні, менш індивідуалізовані, сповнені передусім філософського змісту. Характерним для байок є не широта охоплення життєвого матеріалу, не епічність відображення різних сторін життя звірів, а філософське осмислення й оцінка якогось яскравого факту» [1, с. 30].

Сьогодні тернопільські вчені Мар'яна Лановик і Зоряна Лановик у новітньому підручнику «Українська усна народна творчість» (2001) повернули байку в систему самостійних оповідних жанрів фольклору [див.: 7, с. 416–460], виділивши її в окремий підрозділ. Вони визначають байку як «коротку алегоричну оповідь повчального, гумористично-сатиричного характеру, головні персонажі якої є втіленням людських рис, і в основі якої лежить загальнолюдський, соціальний чи побутовий конфлікт» [7, с. 420]. На їхню думку, байки, хоч зовні й подібні до казок, однак «відрізняються призначенням, оскільки казка не

має на меті моралізування». Правда, застерігають авторки підручника, «іноді окремі оповіді можна віднести водночас і до байок, і до казок, в залежності від того, як розказана історія. Вправний оповідач зуміє з казки про тварин зробити байку, долучивши повчальний елемент та кінцевий висновок-мораль» [7, с. 420]. Таким чином, уже в незалежній Україні відбулося довгождане відродження предковічного жанру усної народної творчості й байка, як мріяв колись В. Гнатюк, вибралася з «комірного», «поселилася» в «окремій хатинці» й зайняла почесне місце на «покутті» національного фольклору, репрезентуючи історичну тяглість і прадавнє словесне мистецтво українського народу.

Література

1. Березовський І. Українські народні казки про тварин. *Казки про тварин*. Київ: Наукова думка. 1979. С. 9–44.
2. Бобровъ В. Русскія народныя сказки о животных: изслѣдование. — Варшава: Типография Варшавскаго учебнаго округа. 1909. 153 с.
3. Гнатюк В. Деякі уваги над байкою. Українські народні байки (звіриний епос): Т. 1–2. Етнографічний збірник НТШ. Т. XXXVII–XXXVIII. Львів. 1916. С. XIII–LVI.
4. Гнатюк В. Народні байки. З образками Микити Вихора. Львів. 1918. 167 с.
5. Грицай М., Бойко В. Дунаєвська Л. Українська народнопоетична творчість. Київ: Вища школа. 1983. 359 с.
6. Дунаєвська Л. Українська народна казка. Київ: Вища школа, 1987. С. 127.
7. Записки Наукового товариства імени Шевченка. 1912. Т. СІХ. Кн. ІІІ. С. 205–207.
8. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. Київ: Знання-Прес. 2005. 591 с.
9. Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Париж — Нью-Йорк — Сідней — Торонто. 1987. Праці філологічної секції: Т. 207. С. 11–271.
10. Смирнов А. Систематический указатель тем и вариантов русских народных сказок. СПб.: тип. Имп. Акад. наук. 1913. 45с.
11. Українська народна поетична творчість. Київ: Радянська школа. 1965. 417 с.